

УДК 371.2.034

Дяков І.В.,*Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
м.Хмельницький, Україна*

ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ СОФІЇ РУСОВОЇ

У статті висвітлюються окремі погляди Софії Русової на проблеми морального виховання на основі аналізу творчої спадщини педагога.

Ключові слова: мораль, моральність, моральне виховання, моральна поведінка, моральний досвід, родинне виховання, соціальне виховання.

Дьяков И.В. Проблемы нравственного воспитания в творческом наследии Софии Русовой

В статье освещаются отдельные взгляды С.Русовой на проблемы нравственного воспитания на основе анализа творческого наследия педагога.

Ключевые слова: нравственность, нравственное воспитание, нравственное поведение, нравственный опыт, семейное воспитание, социальное воспитание.

Diakov I.V. The Problems of Moral Education in the Creative Heritage of Sophiia Rusova

The article focuses on some of S. Rusova's views on the problems of moral development on the basis of analyses of the educator's scientific works.

Key words: moral, morality, moral education, moral behavior, moral experience, family education, social education.

У сучасних умовах становлення відкритого демократичного суспільства вивчення історії педагогіки дає можливість глибше зрозуміти роль педагогічних ідей у визначенні напрямів розвитку української освіти та виховання. Серед когорти педагогів і діячів освіти особливе місце посідає Софія Федорівна Русова, яка на кінець ХІХ – початок ХХ століть здійснила вагомий внесок у розвиток дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. В усіх її працях

гармонійний усесторонній розвиток дитини та виховання особистості з високими моральними цінностями є наскрізною проблемою.

С.Русова продовжила вивчення ідей морального виховання, які були закладені Й.Г. Песталоцці, Ф. Фребелем, К.Д. Ушинським, популяризувала праці своїх сучасників, а саме: О. Декролі, М. Монтессорі, Д. Дьюї, П.Ф. Лесгафта та багатьох інших зарубіжних і вітчизняних учених.

С.Русова стверджувала, що моральне виховання може бути ефективним лише тоді, коли воно починається з наймолодшого віку дитини та має цілеспрямований та планомірний характер.

Метою статті є проаналізувати ідеї та погляди Софії Русової щодо засад організації морального виховання.

Освітня діяльність і педагогічна спадщина С.Ф.Русової не залишилися непоміченими як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Повноправне повернення імені Софії Русової на Батьківщину розпочалося на початку 90-х років ХХ століття. До числа перших дослідників, які започаткували процес відродження педагогічної спадщини С.Русової, входять такі педагоги як Н. Дічек, І. Зайченко, В. Качкан, Т. Ківшар, Є. Коваленко, З. Нагачевська, О. Проскура, О. Сухомлинська, які висвітлили цілу низку проблем теоретичної, методичної та практичної спадщини С.Ф. Русової.

За результатами вивчення бібліографії досліджень педагогічної спадщини нами було виявлено значну кількість наукової інформації, яка представлена у бібліографічних довідниках, окремих розділах книг із історії педагогіки, дисертаціях, фахових і публіцистичних статтях. Ці напрацювання широко застосовуються в сучасній науковій та педагогічній практиці.

Вивченню життєвого, творчого шляху та спадщини Софії Русової присвятили свої дисертаційні дослідження Г. Груць, І. Пінчук, Л. Гонюкова, О. Джус, Н. Маліновська, О. Пшеврацька, В. Сергєєва, О. Пеньковець, О. Таран, О. Фролова.

Проблема розкриття творчої спадщини видатного педагога, просвітителя, громадського діяча, автора багатьох досліджень із педагогіки, історії, географії, дошкільної та позашкільної освіти знайшла відображення у працях багатьох сучасних науковців (Л.Д.Березівська, Л.П.Вовк, І.В.Зайченко, Г.П.Пустовіт, О.В. Сухомлинська та інших).

У сучасній українській педагогічній науці почали з'являтися ґрунтовні дослідження педагогічних поглядів, літературно-публі-

цистичної творчості, громадсько-просвітницької діяльності видатної діячки. Окремі аспекти життя та діяльності просвітительки висвітлювалися у статтях З.Борисової, О.Т. Губка, Г.І.Дацюк, Н.П.Калиниченко, М.Машовець, О.В.Проскури, М.В.Солов'я, Т.І. Сущенко та інших. Разом з тим, ідеї морального виховання у спадщині С.Русової залишаються актуальними у сучасному освітньому просторі.

Кожна історична епоха формує свої світогляди та орієнтири, диктує норми поведінки у соціумі та у процесі взаємин із іншими людьми, визначає цінності та пріоритети. Стосунки з оточуючим середовищем дають можливість дитині осмислити себе як його невід'ємну частинку, та через взаємини бачити смисл свого існування. Все, що оточує дитину, починаючи з перших хвилин появи на світ, тією чи іншою мірою виховує її, формує як особистість, прищеплює певні моральні якості, закладає підвалини характеру та поведінки.

Перші уявлення та моральні почуття в дитини, стверджувала С.Русова, викликають її батьки, рідні, близькі, що підходять до її колиски, бавлять, пестять, колишуть, купають, граються з нею тощо. Турбота, ласка з боку рідних, радість, яка оточує дитину в здоровій, згуртованій сім'ї, виховують у дітей перші почуття симпатії, любові до батьків, дідусів і бабусь, братів, сестер, породжують прагнення спілкуватися з ними, а згодом – і піклуватися про них. Приклад батьків, старших членів сім'ї стає для дитини тим животворним джерелом, із якого поступово виростає почуття любові до людей, до свого рідного краю, народу, своєї Батьківщини [2, с.60-61].

Жодна дитина не народжується з готовою ідеєю морального обов'язку, відзначала С.Русова, але чим жвавіше живе в особистості почуття симпатії, тим міцніше та легше розвивається в ній почуття соціального обов'язку, яке й мусить бути виховане соціальною педагогікою [2, с.65].

Формування моральної поведінки людини починається змалку, в сім'ї, з елементарного поєднання одержуваних дитиною моральних знань із найпростішими моральними діями та вчинками. Нормою тут є зовнішня вимога, яка йде від дорослої людини. На її основі в дитини розвивається свідомо поведінка, виникають зачатки самоконтролю, вона починає діяти на основі внутрішніх спонук, а виконання норм стає мотивом її моральної поведінки [2, с.71].

Справу виховання бажано якнайтісніше пов'язати з природними нахилами дитини та з вимогами життя, в якому дитина перебуває, зі світоглядом її народу, з психологією її нації. Національне виховання дає певний ґрунт для зміцнення моральних сил дитини – й відродження душі народу. Національне виховання виробляє у людині не половинчастого діяча, який діє на основі хисткої моральності, а міцну, цільну особу [1, с.43].

У статті «Дошкільне виховання», яка була надрукована в журналі «Світло» в 1913 році, С.Русова розкриває погляди великих філософів і педагогів Песталоцці й Гербарта на роль родинного виховання дітей, у якому вони бачили кращий осередок для морального виховання. Гербарт каже: «...Який учитель може порівнювати себе з батьками дитини? Хто зробить стільки, скільки можуть вони, опираючись на такі сили, як авторитет і любов: мати, яка своєю самозреченою любов'ю так пізнає всі потреби своєї дитини, краще, ніж могла б їх зрозуміти якась чужа людина, мати, яка розуміє перші звуки, що промовляє її немовля, та яка знаходить у собі потайну снагу стати близькою до маляти, жити одними з ним почуттями, й яка огортає дитину своєю ніжною, але стійкою владою. Чужий ніколи не буде мати такої сили глибокого розуміння душі дитини» [6, с.24].

С.Русова звертає увагу вихователів на необхідність врахування вікових особливостей дітей. Важливу роль у становленні моральних рис вона відводить дошкільному та молодшому шкільному віку. Дає багато цінних порад вихователям, учителям із формування в дітей моральних уявлень, моральних почуттів, моральної поведінки [3, с.129].

Софія Русова стверджує, що справжнє виховання не може починатися на порозі школи, а мусить вестися упорядковано з перших днів, бо воно складається з добрих звичок, з перемоги над «...шкодливими інстинктами й з розвитку добрих. ...До 8 літ, цебто до часу, коли дитина вступає уперше в школу, вона вже має той або інший склад душевних сил і в змаганні, з якими інший раз школі доводиться чимало сперечатися, приходиться й дитині переживати важкий розрух усього того, що протягом її життя складалося під впливом родинних умов» [6, с.20].

Починаючи з дошкільного періоду й у подальшому, особливо в шкільні роки, у дітей необхідно виховувати такі моральні, інтелектуальні й соціальні якості та культурні звички, як охайність,

стриманість, мужність, пошану до старших і товаришів, терпимість, наполегливість, творчість, розважливність, любов до правди, чуйність, уважність, скромність та цілий ряд інших на протигагу недолікам характеру. Всі ці звички й чесноти виробляються поступово у грі, праці, спілкуванні. З моменту приходу дитини в дитячий садок слід привчати її до охайності, ладу, виконання певних правил поведінки, обов’язків. В подальшому ці якості необхідно розширювати й поглиблювати [2, с.59].

Щоб досягти мети морального виховання, підкреслювала С.Русова, вчитель мусить знати не тільки психологію учня, найголовніші рухи у громадянстві, розуміти сучасні ідеали народу, а й обмірковувати, якими засобами ті ідеали провести в шкільне життя, щоб ними пройнялася дитяча душа [3, с.123].

Педагог вказувала на важливу роль і значення моральних почуттів, які посідають важливе місце в системі морального виховання учнів, у розвитку їх інтелекту та духовності. Моральні почуття – це переживання людиною свого ставлення до того, що відбувається в її житті, що вона пізнає та робить [2, с.64].

Усяке виховання мусить мати повагу до індивідуальності учня. Брак виховання шкодить не лише дитині в гарних умовах життя. С. Русова правдиво характеризує виховання як уміння, що утворює та установлює як природні, так і надумані стосунки між індивідуумом і зовнішнім світом із метою скерувати його думку й волю до морального вдосконалення [6, с.26].

Формування моральних звичок С.Русова розглядає в контексті соціалізації, бо моральні звички є суттю соціальних. «Звички даються в школі з наймолодшого віку дітей, і обов’язково доповнюються соціальним досвідом при обов’язковій участі громадянина в позашкільних курсах, лекціях, у клубах» [8, с.445].

Відносини, які складаються між вчителем та учнем, є джерелом формування свідомості та соціальних мотивів поведінки останнього. Дослідження доводять, що з моменту приходу на урок вчителя та його звернення до учнів встановлюється позитивний або негативний емоційний фон, який сигналізує про певні стосунки [4, с.115].

Важливою умовою формування морального досвіду особистості учня є емоційний фон. У ньому виявляється рівень моральної культури, насиченість духовного життя вчителя. Якщо розумова діяльність на уроці адекватна емоційному фону, це дає найкращий

результат [4, с.115]. Вчитель повинен гармонізувати емоційну та пізнавальну сторони навчальної діяльності, вчити учнів дотримуватися головного принципу випереджаючої ініціативи, він має давати учням взірці спілкування, вести дітей за собою. Цього можливо досягти лише за умови знання дитини, підвищення рівня її розвитку. У цьому вона бачила основу спілкування – вміння розуміти та любити людей [4, с.116].

Софія Русова постійно підкреслювала зв'язок морального виховання з естетичним, розумовим, фізичним та трудовим вихованням [3, с.124].

Великого значення у моральному становленні дитини педагог надавала естетичному вихованню. Вона зазначала, що коли дитину оточує краса, для неї цілком зрозуміла та приваблива, вона впливає на її настрій, спонукає до доброї поведінки. Обов'язковою умовою, джерелом естетичного виховання в розумінні С.Русової є загальний вигляд дитячого садка, школи, самих учнів, їх оточення. У всьому повинна бути чистота, охайність. Ці риси С.Русова вважала першими моральними звичками дитини [3, с.128].

Через сприйняття краси у людини формується емоційно-піднесене ставлення природи, людини, світу речей, розвивається повага до людської праці. Софія Русова була глибоко переконана у необхідності виховувати всебічно розвинену особистість. Гармонійно розвинена особистість формується у досягненні успіху через подолання проблеми. Розгортаючи думку Песталоцці про те, що кожна людина самостійно утворює свою етику, та що поступ людський полягає в тому, щоб громадське життя ставило більше перешкод, обмежувало нижчі думки, пристрасті людини, С.Русова вважає, що досягнення цього можливе через таку систему навчання, коли є робота «...розуму, рукам і моральному почуттю» [6, с.45].

Важливим засобом здійснення морального виховання, на думку С.Русової, є навчання, адже «...кожне правдиве навчання є вихованням» [3, с.124]. Методами морального виховання С.Русова вважала: приклад батьків, учителів, сугестію (навіювання, гіпноз) бесіди з дітьми. Важливе значення в процесі морального виховання педагог надавала вихованню позитивних звичок [3, с.129].

С.Русова розглядала моральність як систему принципів, поглядів, уявлень, норм, правил і оцінок, які регулюють поведінку людей як одну з форм суспільної свідомості. Вона вказувала, що мораль пронизує всі сфери людського життя та спрямовує пове-

дінку особистості з точки зору добра і зла, справедливості та несправедливості, гуманізму або його антиподу, тому «...моральне виховання не може проводитися якось окремо: ним має бути проняте все навчання, все життя» [2, с.57].

Важливу роль у формуванні моральних почуттів дитини, за твердженням С.Русової, відіграє мотивація успіху, яка виявляється у намаганні позмагатися, перемогти, виявити насамперед фізичні сили та можливості. «Варто зазначити», – відзначала вчена, – «що життя – це боротьба, дитині в майбутньому нелегко доведеться завойовувати свою долю й, отже, цей інстинкт у своєму здоровому, нормальному розвитку є міцною основою для того, щоб перемагати різноманітні перешкоди. В процесі виховання необхідно дуже уважно ставитися до виявів цього інстинкту, бо навіть будучи позитивним фактором для життєдіяльності людини, він може набути й негативного спрямування, зокрема, привести до виявів жорстокості» [2, с.68].

Д.Горн, досвід якого цікавила С.Русова, звертає увагу на те, що виховання включає такі визначні науки, як мораль – етику та релігію, – яким дитина навчається лише шляхом запозичення. Правді теж не можна навчитися, вона приймається дитиною безпосередньо з її оточення. Коли вчитель органічно пройнятий правдою, чесністю, чемністю – тоді й діти непомітно вбирають у себе ці етичні риси свого вихователя та самі стають моральними особами [5, с.314].

Питання моральності вона розглядає в дусі християнського вчення про добро та зло. Релігію С.Русова розглядає як складову частину морального виховання [3, с.125]. Релігійність С.Русової залишила помітний слід у її теорії морального виховання. Саме тут найбільше виявилася особливість світоглядної позиції педагога – поєднання релігії та моралі, надання релігії ролі моральної санкції [3, с.126].

С.Русова радила водити дітей до церкви лише на добровільній основі, а не примушувати. Все релігійне виховання повинно здійснюватися вільно, поступово, відповідно до запитів дитини. «Тільки відкинувши всякий догматизм, насильство, ми зможемо з допомогою релігійного виховання формувати у дитини та дорослої людини високі морально-етичні почуття», – переконувала Софія Русова [2, с.71].

Усяке моральне виховання припускає якийсь соціальний осередок, у якому дитина росте, й той майбутній соціальний осеред-

ок, задля якого вона набирається знання, розуму та волі. Виховання в організованому товаристві має найбільшу силу морального впливу. Головною умовою при цьому є принцип демократизму, коли діти вільно, незалежно живуть, працюють, гуляють, навчаються, але їх життя не безладне. Моральне виховання передбачає якийсь соціальний осередок, у якому дитина росте, й той майбутній соціальний осередок, задля якого вона набирається знання, розуму та волі. Звісно, кожна соціальна організація залежить від того, як кожний із нас уявляє собі окрему особу та, з другого боку, неможливо уявити собі нормально розвиненої індивідуальності без її відносин із більш-менш широким колом людей [1, с.146]. Не останнє місце у вихованні моральних якостей та почуттів займає позашкільне виховання, яке не тільки освічує розум, а й соціалізує здібності людини, щоб «...дати їм по можливості певний гармонійний розвиток» [7, с.89].

Кожна позашкільна організація, на думку Софії Федорівни, «...є центром соціального виховання. Слухачі мусять знати, що вони тут мають не лише навчатися фізиці або математиці, ...мусять навчитися розуміти соціальні та політичні питання та підготуватися до справжньої горожанської праці. Служити громадянству можуть лише особи свобідні, з міцною волею та енергією» [8, с.445].

Позашкільна освіта, як стверджує С.Русова, «...подаючи науку масам народним, тим саме заповнює, знищує ту глибоку прірву, що за століття темноти народів склалася межі інтелігентними верствами та народними некультурними масами. Вона вірила, що ціль життя – це праця для піднесення науки та культури, а метою життя кожної інтелігентної особи – є їх поглиблення» Даючи в позашкільних установах знання, педагог наголошувала «...на необхідності соціалізувати дитину, з цією метою утворити в кожній установі соціальне групове життя, освітлене моральним ідеалом» [8, с.446]. Йдеться про утворення дитячих об'єднань за інтересами, у яких розгортаються такі програми діяльності, які захоплюють учнів високою метою життя, викликають у них палке бажання активно, обмірковано йти до нього.

Отже, проаналізувавши праці Софії Русової щодо морального виховання, можна зробити висновок, що проблема виховання проходить лейтмотивом майже у всіх творах вченої. Виховання моральних якостей та почуттів у дітей є ефективним за умови, що

воно є цілеспрямованим і планомірним і починається з наймолодшого віку дитини та здійснюється на всіх вікових етапах сім’єю, родиною, близьким оточенням, дитячим садочком, школою, позашкільними установами та соціальним оточенням, у якому вона перебуває.

Головними завданнями морального виховання дослідниця вважала розвиток у дітей високих моральних почуттів шляхом безпосередньої участі в добрих і корисних справах, де й формуються відповідні моральні навички та стилі моральної поведінки, а також моральна свідомість, стійкі моральні переконання.

Список використаної літератури та джерел:

1. Вибрані педагогічні твори / Упоряд., передм., комент. О. В. Прокура. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
2. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студ. пед. спец. вузів / І. В. Зайченко; передм. М. Д. Ярмаченка. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 234 с.
3. Коваленко Є. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, ред. І. М. Пінчук. – Ніжин: НДПІ, 1998. – 214 с.
4. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: Наук.-метод. посіб. / Ред.: В. Г. Слюсаренко, О. В. Проскура. – К., 1998. – 196 с.
5. Русова С.Ф. Дещо з філософії виховання // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 10. – С. 306–316.
6. Русова С.Ф. Дошкільне виховання // Світло. – 1913. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 20–26.
7. Русова С.Ф. Позашкільна освіта // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 2. – С. 89 – 91.
8. Софія Русова: з маловідомого і невідомого: трилогія / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника; упоряд.: Оксана Джус, Зіновія Нагачевська. – Ч. 1: «Несторка української педагогічної літератури...». – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 456 с.